

ДО ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЯВИЩ НЕОДНОЗНАЧНОСТІ

У статті розглядаються визначення неоднозначностей: повні лексичні омоніми та полісеми. На основі аналізу існуючих визначень, аналізу функціонування мозку проводиться синтез визначень повних лексичних омонімів та полісемів з позиції сучасної лексикології та теорії інформації для подальшого їх використання.

The ambiguity determinations (complete lexical homonyms and polysemantic words) are researched in the article. Synthesis of complete lexical homonyms and polysemantic words definitions is discussed from the point of view of the modern lexicology and the information theory for the next use.

Центральною проблемою лексикології є проблема слова, і однією із її головних складових є проблема багатьох інформаційних значень одного і того ж акустично-графічного коду (АГК) інформації – слова. При прояві загальної інформаційної неоднозначності виділяється ще й проблема існування омонімічної неоднозначності та полісемантичної неоднозначності.

Для вирішення цієї проблеми як у наукових, так і у практичних задачах необхідно проводити розмежування цих проявів омонімії та полісемії.

Багато проблем у теорії неоднозначності породжено наявністю багатьох неповних і неоднозначних визначень її складових, тому для визначення критеріїв розмежування та алгоритмів їх використання необхідно мати повне і однозначне визначення явищ повної лексичної омонімії (ПЛО) та полісемії (П).

Питання розмежування неповних лексичних омонімів і полісемів не є актуальним, тому що приналежність до різних частин мови, а, як наслідок, різні парадигми та засоби словотворення, і є одним із простих критеріїв їх розмежування.

Одним із перших визначень омонімії було визначення Ш. Баллі, який називає омонімами два слова, що мають тотожні, які означають, та різні, які означаються¹ ...

Георгій Конинський писав про наявність “рівнозначного терміна, який одним словом позначає багато, але з різним змістом”².

Це визначення неоднозначності взагалі, а не визначення омонімії. Нічого не сказано про ПЛО, тому що не вказано, що ця “рівнозначність” притаманна всім формам АГК.

Визначення І.А.Бодуена де Куртене – “Омонім (гр.) – слово, яке має з іншим однакову вимову, але різне значення”³ – не містить натяку на однаковість графічного коду, не вміщує в себе визначення ПЛО, в ньому не вказано на – однаковість форм АГК.

У визначенні омонімів, як слів, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні, цілком самостійні за своїм значенням^{4, 5}, немає натяку на однаковість графічного коду та на критерії, за якими визначається “цілковита самостійність”, нічого не сказано про однаковість форм.

Найбільш влучним, на наш погляд, є визначення Шмельова Д.М. “Омоніми – це слова, що збігаються за звучанням, однакові за своєю формою, але значення яких не зв’язані одне з одним. Тобто вони не містять ніяких спільних елементів змісту, ніяких спільних семантичних особливостей”⁶. Але це визначення не містить натяку на збіг парадигм (для ПЛО), не має вказівки на конкретний часовий період (можливо, в якийсь часовий період вони були зв’язані), немає визначення “зв’язаності значень”.

Ці визначення часткові, неповні і неоднозначні. Вони не можуть бути загальноприйнятими визначеннями як омонімів взагалі, так і визначеннями ПЛО.

Вивчення наукових робіт з дослідження явища омонімії та власне дослідження самого явища приводять автора до необхідності формулювання (створення) визначення явища омонімії, яке б було повне та однозначне і узагальнене за відомими визначеннями.

Таке визначення має бути ще й актуальним в інформатизації суспільства: формування, формулювання, передача та збереження інформації за допомогою автоматизованих технічних систем. І в цей час стає актуальним приводити всі філологічні технології до реалій новітнього етапу розвитку суспільної і міжсуспільної інформаційних технологій⁷.

В контексті визначеного автор вважає більш оптимальним таке визначення ПЛО:

ПЛО (повні лексичні омоніми) – це інформаційні масиви (об’єкти), які мають тотожній акустично-графічний код (АГК) у всіх своїх формах і мають повну відмінність в інформаційній

наповненості по суті інформації, яка передається чи зберігається у конкретний часовий період, де:

- інформаційний масив (об'єкт) – це інформація, яку передають або зберігають у вигляді кодів. Слово являється суб'єктом цього визначення;

- інформація – це визначений об'єм узгоджених понять, знань і даних, які відображають властивості та стани об'єктів та явищ об'єктивного світу в природній, соціальній та штучно зроблених системах (у тому числі і абстрактних) у часових і просторових координатах і відображених та створених процесом мислення у людських суб'єктивних свідомостях.

Визначення понять інформаційного масиву та інформації зроблені за результатами вивчення цих понять^{8,9}.

Наведене визначення ПЛО не конфліктує за своєю суттю з основним масивом визначень, що містяться в існуючій літературі, воно є найбільш повне та однозначне.

Існують думки, що явища неоднозначності виникають через обмеженість об'єму пам'яті людини за час її життя при найактивнішому набиранню інформації. Але, на думку вчених з теорії мозку, границя обмеження об'єму пам'яті людини не може бути досягнута. Це пояснюється:

по-перше, обмеженістю кількості понять об'єктивного світу, їх зв'язків та взаємодій – не більш кількох мільйонів, а в 1 мм³ зони мозку постійної пам'яті може бути номіналізовано більш 1 млрд. образів, знаків, понять. При цьому об'єм цієї зони постійної пам'яті більше 100 000 мм³, тобто говорити про недостатність об'єму пам'яті людини немає підстав;

по-друге, спроможністю мозку збільшувати цей об'єм у процесі зростання кількості інформації. Тобто, чим більше кількість і більше швидкість сприймання інформації (формування та формулювання), тим швидше і більше зростає відповідальна за пам'ять мозкова речовина.

Таким чином, висновок деяких авторів про економію пам'яті не зовсім коректний.

Велику допомогу в розумінні цих питань дало вивчення робіт теорії та язиків мозку таких авторів, як К. Прибрам¹⁰, Bronowski J.¹¹, Jakobson R.¹².

У цих працях наведена науково обґрунтована найбільш вірогідна модель комунікативності та пам'яті у функціонуванні мозку людини.

Згідно з цією моделлю процеси мислення, короткострокова (оперативна) та постійна пам'яті функціонально виконуються в різних частинах мозку.

При цьому процеси оперативної пам'яті та мислення в більшості є електро-потенціальними без суттєвої довгострокової зміни біохімічного стану зон мозку. А процеси постійної пам'яті є біохімічними зі зміною (дорощуванням та перегрупуванням) атомів та молекул, для чого необхідні великі енергетичні затрати, час та повторюваність команд на такі зміни. Останнє є дуже необхідним явищем, яке захищає мозок від лавинно-подібних змін в його структурі через великий потік вхідної інформації через органи чуття, яка в основному не є необхідною для функціонування організму людини.

Постійна (молекулярна) пам'ять виконує функцію номіналізації – утворення Образів від Знаків існуючих об'єктів (іменники), утворення Образів дій об'єктів (дієслова), утворення Образів існуючих ознак об'єктів (прикметники) і т. інш.

Процес номіналізації проходить послідовно у часі і в своїй предикації. І кожен новий претендент на номіналізацію, перш, ніж бути номіналізованим у пам'ять, проходить кореляційну перевірку на наявність чого-небудь і в якомусь ступені подібного, номіналізованого раніше у часі.

З великим ступенем ймовірності вчені приходять до висновку, що у випадку позитивного кореляційного відгуку другий претендент не номіналізується, а номіналізуються лише варіант його відхилення від першого і деякі його предикаційні зв'язки.

Таким чином, весь корелюючий за суттю Знаку об'єм понять у молекулярних образах групується разом.

Це відповідає всім основним законам фізики про номіналізацію енергії і т. інш., тому що молекулярна система першого образу вже активізована (збуджена) при кореляційному пошуку збуджуючим потенціалом – для внесення доповнень потрібно менше енергії, часу та кількості атомів зростання (або перерозподілу), ніж для запису нового образу.

У випадку кореляції, наближеної до одиниці, виникає зв'язана багатозначність (у тому числі, полісемія) Образів молекулярної пам'яті.

Базовою системою доказів цього є серії одночасних біофізичних і лінгвістичних експериментів, пов'язаних із дослідженнями процесів вилучення інформації з постійної пам'яті людини.

Процес вилучення може відбуватися двома шляхами: безпосередньо впізнаванням Знаків або їх пригадуванням.

Впізнавання передбачає накладання вхідного сигналу (Знака) на Образ, який зберігається у довготривалій пам'яті. У випадку пізнавання Образу повного його пошуку у об'ємі пам'яті не відбувається – відповідне відшукується дуже швидко засобом кореляції між фронтом електропотенційної хвилі, яка виникає від вхідного Знаку, й електропотенційним полем молекулярного об'єму пам'яті, в якому є інформація – Образ цього Знаку. Таким чином, збудженню, у якійсь мірі, підлягає весь молекулярний “кущ” інформації Образів, записаний раніше подібними (полісемантичними) Знаками. Тобто, збуджуючи мозок одним Знаком або його частиною (що дуже важливо), ми отримуємо відгук деякої кількості Образів та їх комбінацій, споріднених збуджуючому.

Біофізичні дослідження показали, що кореляція пізнавання послідовностей полісемантичних Знаків є більш швидким процесом, ніж пізнавання послідовності неполісемантичних Знаків; перше відбувається в одній мікрзоні мозку, а друге – в різних.

Тобто, явище полісемії в мові є об'єктивним необхідним проявом функціонування мозку людини, для якого більш вигідна наявність багатозначності у мові.

Мозку “вигідніше” утворити біохімічно нову контекстову “прикрасу” поняття, ніж біохімічним процесом утворити новий молекулярний Образ цього поняття з цією “прикрасою”. Це і є об'єктивна та основна реалія виникнення полісемантизму у мові комунікативності та мислення людини.

Згідно з вищевикладеним та сучасною термінологією комунікативного процесу, не дуже відхиляючись від прийнятої лінгвістами термінології, можна сформулювати наступне визначення полісемів:

Полісеми – це інформаційні масиви, які мають тотожній акустично-графічний код у всіх своїх формах і характеризуються

існуванням об'єму інформаційного пересікання, в якому є спільний семантичний (інформаційний) компонент, частини основного інформаційного значення якого переносяться на інформаційні масиви (полісеми) у конкретний часовий період .

Зіставимо це визначення з п'ятьма основними існуючими на предмет повноти та однозначності нашого визначення та відсутності суттєвих суперечностей між ними.

Перше визначення багатозначності було зроблено Мішелем Бреалем у його роботі “Нариси по семантиці”, де він писав : “По мірі того, як слову надають нові значення, воно ніби-то розмножується і виробляє нові одиниці, подібні за формою, але відмінні за змістом. Ми будемо називати це своєрідне розмноження полісемією”¹³ .

В Енциклопедії української мови подається наступне визначення: “Полісемія – багатозначність – це наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її щодо двох чи більше об'єктів пізнання”¹⁴ .

В Енциклопедії російської мови полісемією називають “наявність у одиниці мови більш одного значення, між якими існує семантичний зв'язок, що дає можливість вважати їх значеннями одного і того ж слова»¹⁵ .

Апресян Ю.Д. доводить та інтерпретує полісемію на семантичному рівні як різницю у значеннях . “Сутність полісемії полягає в тому, що одне звучання передає декілька значень слова, а у тому, що в межах одного слова, як і в лексичній системі мови, формальним розмежуванням відповідають різниці у змісті”¹⁶ .

За працями таких філологів, як Смирницький А.М., Виноградов В.В., Шмельов Д.Н., Шрам, Нікітін М.В., Schmidt, Wenreich, можна скласти сучасне визначення полісемії. Полісемія – властивість саме одного слова мати декілька лексико-семантичних варіантів, тобто мати декілька значень, які асоціативно зв'язані між собою і створюють складну семантичну єдність, елементи якої за тими чи іншими ознаками виявляються близькими один до одного.

У цих визначеннях слово має багато значень (варіантів значень, ЛСВ), і це – логічна некоректність. Бо основним у визначенні слова є позначення елементів дійсності, позначення поняття, тобто значення.

У розумінні вищенаведеного ми б відкорегували всі ці визначення (крім 13) таким чином: при полісемії інформаційна база (об'єм) одного слова має здатність (потенціал) актуалізувати

контекстом різні значення, які створюють семантичну єдність, елементи якої пов'язані між собою.

Крім описаної некоректності у визначеннях^{12,13,14,15} немає часової віднесеності полісемантизму. Ці визначення не дають змоги для диференціації ПЛО та полісемів у “граничних зонах” їх значень.

З урахуванням нашої коректури визначень^{12,13,14,15} вони не “конфліктують” з нашим визначенням полісема.

Визначення (ПЛО та полісема) діалектично пов'язані між собою і разом являють загальне визначення неоднозначних ПЛО та полісемантичних слів. Ці визначення дозволяють проводити диференціацію ПЛО та полісемантичних слів граничних та перехідних станах і становлять базу для створення оптимального критерію розмежування ПЛО та полісемантичних слів.

Ці визначення (ПЛО та полісема) , на наш погляд, не вступають у конфлікт із загальноприйнятими, є найбільш коректними та достатніми для подальшої розробки критеріїв розмежування неоднозначних слів та алгоритмів їх використання.

¹Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.– С. 189; ²Конинський Г. Мала Логіка: Філософські твори, т.1, – К., 1990. – С.68; ³Брокгауз .А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – СПб.,1904. – Т. 81, ст “Языкознание” (автор Бодуэн де Куртене) – С. 937; ⁴Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1955, – С. 40; ⁵Олійник І.С. Слово в лексичній системі української мови. // СУЛМ. Лексика і фразеологія. – К, 1973. – С.45; ⁶Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М., 1977. – С. 77-78; ⁷Шенон К. Работы по теории информации и кибернетике, – М., 1963; ⁸Физическая энциклопедия. – М., 1990; ⁹Колмогоров А.Н. Информация. БСЭ – Изд. 2, – Т. 51, – М., 1948; ¹⁰Прибрам К. Языки мозга. – Л., 1975; ¹¹Bronowski J. Human and animal languages, В: To Honor Roman Jacobson: Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday – vol I, – Paris, – 1967; ¹²Jakobson R. Linguistic types of Aphasia // В: Carterette E.S. (ed.) Brain Function, vol III, Speech, Language and Communication Berkeley and Los Angeles, University of California Press, – 1966; ¹³Bréal M. Éssai de sémantique. – 7-e èd. Paris, 1924. – Ch. XIV: La Polysémie, – P. 143-144; ¹⁴Українська мова. Енциклопедія, – К., 2000; ¹⁵Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979. – С. 216; ¹⁶Апресян Ю.Д. О понятиях и методах структурной лексикологии. // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1969. – С. 143.